

Dmitriy Panto
Wojciech Łukaszun

Okupacja sowiecka ziem polskich w latach 1939–1941

Muzeum II Wojny Światowej

Gdańsk 2018

Wstęp

We wrześniu 1939 r. Armia Czerwona zajęła ponad połowę obszaru przedwojennej Polski. Okupowane w latach 1939–1941 tereny wchodziły przed wojną w skład województwa wileńskiego, nowogródzkiego, białostockiego, poleskiego, wołyńskiego, tarnopolskiego, stanisławowskiego, lwowskiego oraz północno-wschodniej części mazowieckiego. Był to obszar zamieszkiwany w przeważającej większości przez przedstawicieli mniejszości narodowych. Wśród ponad 13 milionów mieszkańców tych terenów było tylko około 5,5 miliona Polaków, resztę stanowili głównie Ukraińcy, Białorusini i Żydzi.

Władze sowieckie za pomocą terroru i sowietyzacji dążyły do przekształcenia oraz scalenia tych obszarów z ZSRS w ramach Białoruskiej, Ukraińskiej i Litewskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej. Ostatecznym celem miała być pełna unifikacja zajętych ziem polskich oraz zamieszkujących je osób z państwem i społeczeństwem sowieckim. Działania władz skutkowały zmianami politycznymi, społeczno-gospodarczymi oraz demograficznymi. Głównym wrogiem była Polska, Polacy oraz wszystkie kwestie związane z istniejącym przed wrześniem 1939 r. państwem polskim takie jak administracja, wojsko, szkolnictwo, partie i organizacje czy struktury religijne.

Sowiecki system okupacyjny – oprócz terroru – w dużym stopniu opierał się na działaniach określanych mianem sowietyzacji. Ważnym elementem kreującym nową rzeczywistość była propaganda. Do jej podstawowych narzędzi należała fotografia, którą rozpowszechniano w gazetach, czasopismach oraz na ulotkach. Zagadnieniem tym zajmował się w ZSRS Komitet Centralny Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) (WKP[b]), którego wydział Kultury i Propagandy Leninizmu w 1939 r. został przekształcony w Wydział Propagandy i Agitacji – tzw. Agitprom. Głównym kierunkiem działania propagandy sowieckiej było stworzenie negatywnego obrazu przedwojennej Polski i zaszczerpiecie tej wizji miejscowej ludności. Istotnym elementem było podkreślenie zasług ZSRS dla znaczącej poprawy warunków życia osób zamieszkujących obszary okupowane.

Zdjęcia wykonane w latach 1939–1941 przez sowieckich fotografów przedstawiają obraz zgodny z założeniami komunistycznej ideologii i propagandy. Dążąc do uzyskania zamierzonych celów działania fotografii, wykorzystywano różne środki, takie jak pozowanie,

retusz czy odpowiednie eksponowanie. Dodatkowym elementem ideologizacji zdjęcia było budowanie scenografii. Fotografowane osoby bardzo często znajdowały się w otoczeniu portretów sowieckich przywódców oraz symboli komunistycznych.

Fotografowie sowieccy wykonali pierwsze zdjęcia, towarzysząc wkraczającym do Polski oddziałom Armii Czerwonej. W późniejszym okresie miejsce korespondentów wojennych zajęli partyjni fotografowie, wykonujący zdjęcia na potrzebę bieżących działań propagandowych. Szczególnie cenionym motywem fotografii sowieckiej był w tym czasie etos pracy. Obywateli zaanektowanych ziem polskich chętnie fotografowano w drodze do miejsca zatrudnienia czy w zakładach pracy, ukazując jednocześnie dorobek organizacyjny i gospodarczy władz. Wiele zdjęć powstało także w związku z chęcią ukazania sposobów spędzania wolnego czasu bądź podczas uroczystości partyjnych i państwowych. Najważniejszym celem było wykonanie zdjęć, które w sposób czytelny oraz jednoznaczny miały wywołać u widza skojarzenia zgodne z założeniami propagandowymi, rozpowszechniając mit dobrego państwa oraz szczęśliwej ludności zamieszkującej ZSRS.

Większość zdjęć przedstawionych w albumie pochodzi ze zbiorów Grodzieńskiego Państwowego Muzeum Historyczno-Archeologicznego na Białorusi, Centralnego Państwowego Kinofotofonoarchiwum im. Pszenicznego w Kijowie oraz Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku. Tworząc niniejszy album, zależało nam na pokazaniu przede wszystkim tych fotografii, które dotychczas nie były upubliczniane lub były znane jedynie wąskiej grupie osób zainteresowanych.

Wszystkie przedstawione w albumie zdjęcia można podzielić na cztery grupy, za pomocą których chcieliśmy pokazać życie ludzi w czasie sowieckiej okupacji ziem polskich w latach 1939–1941.

Do pierwszej grupy zaliczają się sowieckie zdjęcia propagandowe, które stanowią przeważającą część materiału przedstawionego w albumie. Wynika to z faktu, że do wykonania tego rodzaju zdjęć była zaangażowana wielka liczba fotografów działająca na zlecenie władz. Faktograficzna wartość tych zdjęć, prezentowanych szczególnie w rozdziałach o sowietyzacji i życiu codziennym, jest niewielka, dlatego – gdzie było to możliwe – dodawaliśmy obok zdjęcia cytaty ze wspomnieniem związanym z prezentowanymi za pomocą fotografii zjawiskami, żeby jak najobiektywniej pokazać to wydarzenie.

Kolejną prezentowaną grupą zdjęć są fotografie wykonane przez żołnierzy niemieckich, które wykorzystano w pierwszym i ostatnim rozdziale. Ukazują one zjawiska występujące podczas kampanii polskiej w 1939 r. oraz realia pierwszych dni Operacji Barbarossa w czerwcu 1941 r. Szczególnie znaczenie mają zdjęcia ofiar zbrodni NKWD, zamordowanych w więzieniach na zajętych przez Wehrmacht obszarach, które były ważnym elementem działań propagandowych prowadzonych przez III Rzeszę.

Kolejna część materiałów to zdjęcia urzędowe wykonane w więzieniach oraz prywatne, wykonane podczas zesłania. Większość z nich została wykorzystana w rozdziale dotyczącym terroru, pokazując sylwetki ofiar działań NKWD oraz los osób deportowanych w głąb ZSRS.

Ostatnią grupą zdjęć są te związane z okresem międzywojennym, ukazujące ludzi i formacje wojskowe istniejące w Polsce. Ich użycie związane jest z brakiem fotografii dotyczących niektórych wydarzeń z lat 1939–1941.

Autorzy albumu pragną podziękować prof. dr. hab. Rafałowi Wnukowi i dr. hab. Grzegorzowi Berendtowi, prof. UG za przychylność wobec projektu albumu, wsparcie merytoryczne oraz cenne uwagi. Dziękujemy także wszystkim instytucjom, a przede wszystkim ich pracownikom, za pomoc w dotarciu do poszukiwanych zdjęć oraz ich udostępnienie.

Dmitriy Panto

Wojciech Łukaszun

Wrzesień 1939 r.

Podpisanie 23 sierpnia 1939 r. paktu Ribbentrop-Mołotow skutkowało nawiązaniem współpracy politycznej, gospodarczej i wojskowej między III Rzeszą a ZSRS. Było to zwieńczenie rozmów prowadzonych w Rapallo w 1922 r. oraz dobrych relacji między tymi państwami panujących do 1933 r. Tajny protokół dodatkowy paktu, dotyczący podziału stref wpływów w Europie Wschodniej, miał szczególne znaczenie dla Polski. Porozumienie zawarte przez dwa mocarstwa było śmiertelnym zagrożeniem dla II Rzeczypospolitej, której ziemie stały się obiektem politycznych targów między Adolfem Hitlerem a Józefem Stalinem. Zgodnie ze wstępnymi założeniami granice podziału stref wpływów na ziemiach polskich wyznaczały rzeki Narew, Wisła i San. Porozumienie między III Rzeszą a ZSRS skutkowało wybuchem II wojny światowej oraz było zapowiedzią likwidacji niepodległego państwa polskiego. Zarówno wybuch wojny, która miała w założeniu osłabić państwa zachodnie, jak i zniszczenie Polski było ważnymi elementami sowieckiej polityki zagranicznej.

W momencie wybuchu wojny niemiecko-polskiej rząd sowiecki zachował neutralność, przeprowadzając częściową mobilizację. Działania te, chociaż były zauważane przez polski wywiad oraz Korpus Ochrony Pogranicza (KOP), nie zostały prawidłowo zinterpretowane przez rząd i władze wojskowe. Uznano je za próbę zabezpieczenia granicy państwa neutralnego wobec konfliktu, a nie przygotowania do agresji.

Pierwotny plan władz sowieckich zakładał wkroczenie do Polski oddziałów Armii Czerwonej jeszcze przed 17 września 1939 r. Był to rezultat codziennych nacisków strony niemieckiej, która od 3 września nalegała na przyśpieszenie interwencji. Zwłoka wynikała z trudności przeprowadzenia mobilizacji, nieuregulowanego konfliktu z Japonią oraz oczekiwania na reakcję sojuszników Polski. Ostatecznie w nocy z 16 na 17 września władze ZSRS poinformowały ambasadę niemiecką, że oddziały Armii Czerwonej rozpoczną działania przeciwko Polsce. W tym samym czasie rząd sowiecki wezwał ambasadora RP Wacława Grzybowskiego, informując go o interwencji ZSRS. Ambasador po rozmowie z zastępcą Ludowego Komisarza Spraw Zagranicznych Władimirem Potiomkinem odmówił przyjęcia noty dyplomatycznej zawierającej uzasadnienie interwencji Armii Czerwonej, która była argumentowana upadkiem państwa Polskiego oraz potrzebą ochrony mniejszości białoruskiej i ukraińskiej zamieszkującej wschodnie województwa.

Dnia 17 września w godzinach porannych oddziały Armii Czerwonej przekroczyły granicę sowiecko-polską na całej jej długości. Składały się z jednostek Frontu Białoruskiego dowodzonego przez komandarma II rangi Michaiła Kowalowa oraz Frontu Ukraińskiego komandarma I rangi Siemiona Timoszenko. Wojska te liczyły łącznie 600 tysięcy żołnierzy, 4,7 tysięcy czołgów, 5 tysięcy dział i były wspierane przez 760 samolotów. Ich zadaniem było rozbicie wojsk polskich oraz dotarcie na linię rzek: Pisy, Narwi, Wisły i Sanu. Za oddziałami Armii Czerwonej przemieszczały się oddziały NKWD liczące 16 tysięcy żołnierzy, których zadaniem było zabezpieczyć zdobyte obszary oraz aresztować osoby, które mogłyby prowadzić działalność antysowiecką.

Polska granica z ZSRS była w tym czasie osłaniana przez uszczuplone w wyniku mobilizacji oraz tworzenia dywizji rezerwowych oddziały Korpusu Ochrony Pogranicza, które obsadzały linie obronne i strażnice. Na terenie wschodnich województw znajdowały się także ośrodki zapasowe Wojska Polskiego, w których przebywało ponad 200 tysięcy żołnierzy będących na etapie uzbrajania i formowania. Po 17 września z części tych sił utworzono kilka oddziałów, które wzięły udział w walkach z Armią Czerwoną. Dołączyły do nich także te jednostki Wojska Polskiego, które znalazły się na tych obszarach w związku z wycofywaniem się przed wojskami niemieckimi.

Agresja sowiecka była zaskoczeniem dla polskich władz wojskowych i cywilnych. W nocy z 17 na 18 września z uwagi na zagrożenie ze strony oddziałów Armii Czerwonej Prezydent, rząd oraz Wódz Naczelny przekroczyli granicę polsko-rumuńską, planując dalsze kontynuowanie wojny na emigracji. Decyzja ta skutkująca internowaniem władz polskich oraz dowództwa Wojska Polskiego (WP) przez rząd rumuński była kontrowersyjna i wzbudza po dzień dzisiejszy wiele emocji. Wydano także rozkaz dotyczący niepodjęcia walki z Armią Czerwoną – oprócz sytuacji rozbijania oddziałów WP lub bezpośredniego ataku.

Oddziały sowieckie po przekroczeniu granicy rozpoczęły likwidację polskich strażnic obsadzanych przez oddziały KOP. Większość z nich stawiała krótkotrwały opór, część jednak poddała się bez walki. Niektórym walczącym oddziałom udało się wycofać znad granicy i podjąć próby opóźniania natarcia Armii Czerwonej. Jednym z najliczniejszych oddziałów KOP, który brał udział w tych walkach, było zgrupowanie dowodzone przez gen. Wilhelma Orlika-Rückemanna.

W związku z rozkazami dotyczącymi niepodjęcia walki z Armią Czerwoną wiele oddziałów WP zostało zdemobilizowanych lub rozwiązanych. Tylko część zwartych sił WP znajdujących się we wschodnich województwach wzięła udział w obronie. Z Armią Czerwoną walczyła Brygada Rezerwowa Kawalerii „Wołkowysk”, Samodzielna Grupa Operacyjna „Polesie” oraz Grupa Operacyjna Kawalerii gen. bryg. Władysława Andersa, a także inne, niekiedy niewielkie, improwizowane grupy, które samodzielnie próbowały przeciwdziałać agresji.

Bez podjęcia walki lub po krótkotrwałym oporze poddały się Armii Czerwonej miasta garnizonowe i wojewódzkie położone na obszarze zagrożonym agresją. 22 września także dowództwo obrony Lwowa, obleganego od dziesięciu dni przez oddziały niemieckie, podjęło decyzję o przekazaniu miasta oddziałom sowieckim. Bardziej zdecydowaną postawę

zaprezentowali obrońcy Grodna, dowodzeni przez mjr. Benedykta Serafina, którzy między 20 a 22 września stawiali opór oddziałom sowieckim. Ich postawa stała się symbolem obrony przed agresją ZSRS.

Wzięci do niewoli po walce lub napotkani przez czerwonoarmistów żołnierze i oficerowie z oddziałów WP i KOP byli rozbrajani, wstępnie przesłuchiwani oraz poddawani selekcji. Stosunek wobec żołnierzy wziętych do niewoli był zróżnicowany. Większość szeregowych zwolniono, część jednak przetransportowano do obozów jenieckich. Niejednokrotnie zdarzały się przypadki pobić i szykan. Oficerowie WP, KOP, Straży Granicznej czy Policji jako ideologiczni wrogowie władzy sowieckiej byli traktowani gorzej od żołnierzy. Wielu zamordowano, wszyscy aresztowani zostali zaś wysłani do obozów specjalnych NKWD. Według szacunków do niewoli sowieckiej trafiło łącznie ponad 230 tysięcy żołnierzy i oficerów.

Wkraczające do Polski oddziały Armii Czerwonej były niejednokrotnie witane przez miejscową ludność składającą się z osób zdeorientowanych lub wprowadzonych w błąd co do roli oddziałów sowieckich, sympatyków komunizmu oraz niechętnych Polsce przedstawicieli mniejszości narodowych.

W wielu miejscach utworzyły się bandy, które rabowały urzędy, jednostki wojskowe i majątki ziemskie. Wielu urzędników, ziemian, oficerów czy policjantów zamordowano lub aresztowano. Nacjonaliści ukraińscy oraz skomunizowani mieszkańcy kresów organizowali także oddziały dywersyjne, które atakowały żołnierzy Wojska Polskiego.

Oddziały Armii Czerwonej napotykały na ziemiach polskich jednostki Wehrmachtu, z którymi nie walczone, lecz utrzymywano poprawne, sojusznicze relacje. Jednym z niewielu wyjątków był incydent z 19 września 1939 r. w Winnikach pod Lwowem, gdzie w wyniku pomyłki oddziały Armii Czerwonej zostały zaatakowane przez Niemców. Symbolem współpracy ZSRS z III Rzeszą i podziału ziem polskich była zorganizowana 22 września 1939 r. w Brześciu wspólna defilada wojskowa.

28 września 1939 r. przedstawiciele III Rzeszy i ZSRS wytyczyli granicę niemiecko-sowiecką na zajętych ziemiach polskich, która po korektach ostatecznie przebiegała na linii rzek: Narew–Bug–San.

Agresja oddziałów Armii Czerwonej na terytorium Polski miała istotne znaczenie dla losów kraju, który od 1 września prowadził działania wojenne przeciw III Rzeszy. Interwencja ZSRS spowodowała ewakuację rządu RP i najwyższych władz wojskowych, uniemożliwiła reorganizację wojsk, zdeorganizowała obronę oraz ostatecznie przyczyniła się do upadku Polski. Dla ludności zamieszkującej obszary, które znalazły się pod okupacją, rozpoczął się okres terroru, deportacji i postępującej sowietyzacji.

Spis treści

Wstęp

5

Rozdział I

Wrzesień 1939 r.

8

Rozdział II

Sowiecki terror okupacyjny

34

Rozdział III

Sowietyzacja

60

Rozdział IV

Życie codzienne

88

Rozdział V

Czerwiec 1941 r.

114

Zakończenie

133

Wykorzystane materiały i literatura

135

Słownik

139

RECENZENT

prof. dr hab. Krzysztof Jasiewicz

REDAKCJA I KOREKTA

Natalia Maliszewska

PROJEKT GRAFICZNY

Janusz Górski

DTP

Krzysztof Gotowicki

NA OKŁADCE

Agitacja przed wyborami 22 października 1939 r.

Autor: NN. Zbiory Grodzieńskiego Państwowego Muzeum Historyczno-Archeologicznego

NA S. 4

Scena w punkcie wyborczym podczas wyborów w październiku 1939 r.

Autor: B. Fiszman. Zbiory Centralnego Archiwum Kinofotofonodokumentów w Krasnogorsku

Copyright © by Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku 2018

Wydanie I

ISBN 978-83-65957-06-1

WYDAWCA

Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku

pl. Władysława Bartoszewskiego 1, 80-862 Gdańsk

tel. +48 58 323-75-20, fax + 48 58 323-75-30

e-mail: sekretariat@muzeum1939.pl

www.muzeum1939.pl

Muzeum II Wojny Światowej

DRUK I OPRAWA

Drukarnia Akapit Sp. z o.o.

Lublin